

Юсов Святослав (м. Київ)

Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст.
Інституту історії України НАН України.
yusov.sv@mail.ru
УДК: 057.4(477):341.18”1960“

УКРАЇНСЬКІ ВЧЕНІ НА ХІ МІЖНАРОДНОМУ КОНГРЕСІ ІСТОРИЧНИХ НАУК (Стокгольм, 1960 р.)

У першій частині дослідження стисло висвітлюється українська участь в міжнародних конгресах істориків до ХІ Міжнародного конгресу історичних наук, ідеологічні передумови конгресу в Стокгольмі, відбір кандидатів для участі в його роботі, проходження теми через фахове й ідеологічне цензурування, фінансування поїздки та ін.

Ключові слова: Міжнародний конгрес історичних наук, ідеологічне протистояння, українські вчені, Стокгольм, В. Голобуцький.

Наукові форуми сприяють встановленню персональних, колективних комунікацій між дослідниками, підведенню підсумків досліджень тощо. Більш глобальне значення для наукових комунікацій і обміну інформацією мають міжнародні наукові форуми, в нашому випадку — історичного профілю, передусім — Міжнародні конгреси історичних наук (далі — МКІН). Це всесвітні наукові форуми дослідників історії та суміжних наук, що скликаються з 1900 р. що п'ять років (окрім перерв, пов'язаних зі світовими війнами). У діяльності МКІН знаходить своє відображення загальний розвиток історичної науки — зміни наукових шкіл, концепцій, провідної проблематики в різні періоди, боротьба методологічних напрямків тощо¹. Конгреси «від початку ХХ ст. і до сьогодні залишаються найбільш масовою та престижною формою кооперації істориків, що зумовлює особливий інтерес до їхньої історії та впливу на розвиток національних історичних наук»². Представляти ту чи іншу країну на МКІН мають право національні комітети істориків, афілійовані в них організації та міжнародні спеціалізовані організації чи комітети вчених³.

Ракурс дослідження, зосереджений на обговоренні в ході конгресів проблем українознавства та участі українських учених, запропоновано Я. Ісаєвичем в його енциклопедичній статті, яка присвячена, щоправда, здебільше діяльності МКІН загалом (там само можна ознайомитись з джерелами і літературою питання)⁴. Як нам відомо з особистих розмов із

вченим, він ставив собі за мету написати спеціальну книгу й вже почав докладно розробляти зазначену проблематику, але, на жаль, спочатку стан здоров'я, а потім, передчасна смерть не дали йому можливості завершити цей дослідницький проект. Одночасно з академіком Я. Ісаєвичем в межах свого дослідження про діяльність Українського історичного товариства (далі — УІТ) вивчала роботу українських істориків на МКІН науковець з Острогу А. Атаманенко. В її монографії цій темі присвячено окремий розділ, котрий будується переважно на джерелах з архіву УІТ⁵. Дещо раніше монографії вийшла стаття дослідниці, де спеціально розглянуто участь науковців з УІТ саме в роботі конгресів⁶. Вона слушно вказує, що участь в МКІН, зокрема, радянських істориків ще, «на жаль, не стала об'єктом спеціального вивчення, хоча привертає увагу дослідників як форма міжнародних зв'язків радянської науки, прояв виходу її з міжнародної ізоляції»⁷. Що ж стосується XI-го МКІН в Стокгольмі, що відбувся в 1960 р., то вчена розглядає діяльність українських істориків на ньому дотично.

У 2012 р. С. Таборанським було захищено кандидатську дисертацію за темою «Теоретичні дискусії та ідеологічне протистояння на міжнародних конгресах історичних наук (1950–1990 рр.)»⁸. У другому розділі автор вирішував завдання стосовно впливів ідеологем «холодної війни» на тематику та наукову атмосферу конгресів. У зазначеному контексті ним згадано про роль українських науковців із західної діаспори в протистоянні з істориками із СРСР та соціалістичного табору, в тому числі і на XI-му МКІН⁹.

Окрім того, вказаному конгресу присвячені тези виступу С. Таборанського на одній із конференцій¹⁰. У дисертації подано список джерел і літератури, якими користувався автор¹¹. Ним опублікована також і окрема розвідка про висвітлення повоєнних МКІН в радянській історіографії¹². Щодо останньої, то дослідник вірно робить висновок, що статті істориків СРСР переповнені ідеологічними штампами та перебільшують здобутки радянської історичної науки, яка нібито з кожним конгресом підвищує міжнародний авторитет і «озброївшись» марксистською методологією демонструє перевагу над «буржуазною»¹³. У той же час, інформаційні замітки та огляди про роботу конгресів, зокрема, XI-го¹⁴, що публікувалися в радянських історичних часописах, також є джерельним матеріалом стосовно висвітлення конгресової діяльності.

У нашій статті предметне поле, запропоноване Я. Ісаєвичем, апробовано стосовно роботи XI-го МКІН у Стокгольмі. Автор вже, принагідно, звертався до цієї теми в статтях¹⁵, присвячених міжнародним науковим контактам українського радянського історика Володимира Голубуцького, а також у монографії про вченого¹⁶. Окрім, джерел, що

використані в цих працях стосовно роботи конгресу, у поточному дослідженні введено значний пласт інформації з домашнього архіву В. Голобуцького (який зберігається у квартирі історика в Києві, що нині належить родині його старшого сина І. Голобуцького), що розкриває не лише різні аспекти участі в роботі конгресу цього історика, але і інших радянських та зарубіжних вчених. Підкреслимо, що матеріали названого архіву стали доступні автору віднедавна і не були, на жаль, використані навіть в монографії. Отже, ці матеріали є додатковим джерелом для розкриття діяльності та взаємин між радянськими істориками й істориками з української західної діаспори під час роботи XI-го МКІН. Окремими джерелами стосовно роботи конгресу в Стокгольмі є також інформаційні замітки і огляди українських науковців із західної діаспори — учасників цього наукового форуму¹⁷. Звичайно, це далеко не весь можливий комплекс джерел, котрі можуть бути залучені до висвітлення діяльності українських істориків на зазначеному конгресі. Тому наше дослідження не претендує на вичерпність, тим більше, в межах статті, навіть великого обсягу.

Зауважимо, також, що у зв'язку зі специфікою джерел, котрі нами було відшукано, найбільше уваги буде приділено різним реаліям життя і науковій діяльності В. Голобуцького, звісно — в контексті конгресової діяльності. Власне, така увага, до певної міри, виправдана ще і тією обставиною, що В. Голобуцький був єдиним представником на конгресі від материкової України, тоді як зарубіжна наукова спільнота українських істориків кількісно була представлена досить вагомо.

У першій частині нашого дослідження буде стисло висвітлена українська участь в міжнародних конгресах істориків до XI МКІН, ідеологічні передумови конгресу в Стокгольмі, відбір кандидатів для участі в його роботі, проходження теми через фахове і ідеологічне цензурування, фінансування поїздки та ін.

Очевидно, аби краще зрозуміти події на (і навколо) МКІН в Стокгольмі, варто стисло розглянути попередню історію конгресової діяльності, що пов'язана з тематикою участі українських істориків. Присутність дослідників так чи інакше пов'язаних з Україною (проживанням, працевлаштуванням та ін.) чи українознавчою тематикою — як на перших конгресах (окрім I-го), котрі відбулися до Першої світової війни, так і на двох повоєнних (Брюссель, 1923 р.; Осло, 1928 р.) була кількісно незначною (хоча, в деяких випадках, науково вагомою). Проте, майже всі вони не були представниками питома української історичної науки, а репрезентували загальноросійську та польську історіографію. Виняток стосується участі в роботі VI-го МКІН в Осло радянських науковців М. Яворського та В. Юринця.

В умовах, що склалися в результаті Першої світової війни, російської революції, українських визвольних змагань та інших масштабних політичних змін, а також унаслідок зростання національної свідомості з'явилася ціла когорта українських учених, які займали питомо національні позиції в історичній науці. Частина з них вимушені були емігрувати на Захід або ж опинилися на українських землях, що перейшли до Польщі. Вже на міжнародному зібранні істориків 1933 р. у Варшаві (VII-й МКІН) представництво вчених, що репрезентували саме українську історичну науку було досить поважним (кількісно їх було — 12). Вони брали участь в роботі конгресу від українських наукових установ, що діяли поза межами СРСР, а саме — Наукового товариства ім. Шевченка (далі — НТШ), низки пражських установ, Українського історичного інституту в Варшаві тощо. Це такі вчені, як — Д. Дорошенко, М. Кордуба, О. Лотоцький, Я. Пастернак, І. Свенцицький, М. Чубатий, В. Щербаківський та ін. Радянські українські історики не були присутні на цьому конгресі, хоча радянська делегація загалом брала в ньому участь¹⁸. Загалом, у зібраннях МКІН, що відбувалися у міжвоєнну добу з українських науковців переважно брали участь представники НТШ¹⁹.

На конгресі 1938 р., а потім 1950 р. представництво українських вчених різко зменшилось. Слід припустити насамперед політичні фактори та недостатність фінансування. Так, А. Атаманенко зазначає, що організатори конгресів у зв'язку з тиском з боку СРСР не визнавали окремий статус делегацій українських наукових установ у діаспорі. Разом з тим, офіційна делегація від Українського вільного університету (далі — УВУ) мала взяти участь у конгресі в Парижі (1950 р.), але не змогла цього зробити в першу чергу з фінансових причин. Згодом проблема була вирішена таким чином, що «українські зарубіжні вчені брали участь у конгресах у складі національних делегацій країн поселення, сформованих національними історичними або славістичними товариствами як представники американських, канадських та інших університетів, наукових товариств чи національних історичних комітетів»²⁰.

Радянські ж історики не брали участь в роботі МКІН з 1933 р., пропустивши VIII-й конгрес в Цюріху та IX-й в Парижі, котрий відбувся після довгої перерви, пов'язаної з обставинами Другої світової війни. Лише на X-му МКІН в Римі (1955 р.) радянська делегація нарешті взяла участь (кількісний склад за різними джерелами від 13 до 29 учасників)²¹. У її складі був єдиний представник від українських радянських істориків, к.і.н. І. Бойко, який працював одночасно старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР та проректором Вищої партійної школи при ЦК КПУ²². Серед міжнародної історичної спільноти його мусили знати, принаймні, як автора розділів у I томі «Історії Української РСР»

(1953 р.). Варто зазначити, що І. Бойко, повернувшись, зробив доповідь, де, зокрема, переконливо довів колегам з Інституту історії, що вони ізольовані від здобутків світової науки²³. Як зазначає С. Таборанський, на конгресі в Римі ідеологічного протистояння не спостерігалось, оскільки, «радянська делегація в силу послаблення партійного тиску на науку в СРСР ще не зайняли войовничої позиції, характерної для наступних конгресів»²⁴.

З істориків західної української діаспори на конгресі в Парижі достеменно був присутній М. Чубатий, який був представником від США²⁵. Власне, як свідчить І. Лисяк-Рудицький в листі до О. Оглоблина, М. Чубатий «попав був на програму не пленуму, але спеціальної Слов'янської Комісії»²⁶, причому, завдяки його добрим стосункам з членом бюро Міжнародного комітету історичних наук, австрійським (віденським) професором Г. Шмідом²⁷, який мав вплив у Комісії слов'янських студій (далі — КСС) при МКІН.

XI-й конгрес МКІН, котрий проходив 21–28 серпня 1960 р. у столиці Швеції — Стокгольмі, відбувся в умовах чергового загострення «холодної війни» і, водночас, коли, після XX з'їзду КПРС у СРСР у радянській історичній науці відбувалася певна ревізія сталінської версії марксизму-ленінізму. Тому конгрес зайняв знакове місце в ідеологічному протистоянні, адже зрозуміло, що за таких обставин напруга в міжнародних відносинах мала бути перенесена на трибуну цього наукового форуму²⁸. Як свідчив учасник конгресу, український історик із США Я. Пеленський, «[...] СРСР і його сателітні країни вважали його не тільки за форум виміни науковими дослідженнями, вже рівночасно за арену ідеологічної розгри з західним світом. Саме під цим кутом зору була підготована ціла тактика їх дискусійних виступів»²⁹. Власне, мету участі радянської делегації розкрив президент Національного комітету істориків (НКІ) СРСР А. Губер: «Важливо було не тільки забезпечити відповідну кількість доповідей та їх підготовку, але й сформуванню такої делегації, яка б успішно могла відстоювати ідеологічні позиції, викривати буржуазних істориків з усіх порушених на конгресі питань»³⁰.

У форумі брало участь близько 2 тис. науковців³¹. Новою рисою конгресу стало значне зростання представників від соціалістичних країн (понад 230 осіб). Великою була і радянська делегація, котра складала за одними даними — 44 особи, за іншими — 48, а Я. Пеленський називає цифру в 68 осіб (більшість їхала як туристи в буквальному значенні слова). Майже чверть доповідей виголосили історики соціалістичного табору. З радянського боку на конгрес було представлено 6 доповідей і 7 виступів. Серед представників від СРСР були такі відомі історики, як: А. Арциховський, В. Голобуцький, А. Губер, Б. Поршневу, А. Рибаків,

С. Сказкін, М. Тихомиров та ін. Проте, якщо брати до уваги українознавчий ракурс нашої статі, то слід наголосити на тому, що делегація СРСР не представила конгресові жодної доповіді (не плутати з повідомленнями! — С.Ю.), яка обговорювала б ту чи іншу проблему з ділянки української історії³².

Представництво українських нерадянських істориків було найбільш значним після 1933 р. У роботі Стокгольмського конгресу брали участь такі українські емігрантські історики, як Ю. Борис (Швеція), Т. Галайчук (Аргентина), Б. Кентржинський (Швеція), І. Лисяк-Рудницький (США), Т. Мацьків (США), Я. Пеленський (США), М. Чубатий (США) і П. Феденко (ФРН)³³. Активними учасниками ідеологічної конфронтації були М. Чубатий, П. Феденко, І. Лисяк-Рудницький, Т. Мацьків, які використовували трибуну конгресів, зокрема, для викриття національної політики СРСР³⁴. Утім, вони та інші українські науковці, а також історики західних країн загалом зосереджувались на критиці (іноді — публіцистично дошкульній) марксистсько-ленінської концепції історичного розвитку. Головним ініціатором участі українських істориків був професор М. Чубатий. Він же очолив їхню неформальну групу на конгресі³⁵. Українські вчені були також представлені в організаційній системі конгресу. Так, постійним секретарем у II і IV секцій та в міжнародній комісії парламентської історії був вікарний професор економічної історії Університету в Упсалі, дослідник історії України XVII–XVIII ст., політичний діяч, публіцист, журналіст, перекладач, член НТШ, член-кореспондент УВАН, доктор Б. Кентржинський, а постійним секретарем колоквиуму з історії університетів співробітниця французького посольства в Стокгольмі Ж. Кентржинська (вірогідно — його дружина). Така активність українських емігрантських кіл стала поміченою з боку радянських владних органів. Посол СРСР у Швеції спробував цьому завадити і заявив протест шведському уряду у зв'язку з планами участі організованої (хоча і неофіційної) української делегації³⁶, але з цього нічого не вийшло.

У цьому міжнародному конгресі, як вже зазначено вище, у складі радянської делегації брав участь відомий український історик, професор В. Голобуцький, знавець козацької доби та економічної історії України³⁷. Вчений знову ж таки був єдиним представником від істориків УРСР³⁸. Однак його повідомлення стосувалось тематики української історії лише принагідно. Втім, він виступав у обговоренні доповіді Б. Кентржинського, присвяченій темі участі українців у Північній війні. Як думаємо, причиною такої самотності В. Голобуцького було те, що по-перше професійний рівень більшості з істориків УРСР був дуже далекий від середньосвітового (власне, посилати було майже нікого). По-друге, з тих, кого можна було б назвати, як знаних у світі спеціалістів, був, хіба що, І. Крип'якевич, але він не мав довіри у партійних і владних інстанціях.

У свій час про цю обставину розмірковували діаспорні вчені. Так, наприклад, І. Каменецький припускав наступне: «Чи головна причина в тому — нерозвиненість історичних наук в Радянській Україні чи побоювання партії, що українські радянські історики могли б прилюдно зайняти такі самі незалежні позиції відносно певних історичних фактів, як деякі їхні колеги з сателітних держав? Які б причини не ховалися за тою політикою, факт відсутності українських істориків є такий маркантний сам собою, що на довшу мету він не зможе залишитися непоміченим не лише закордоном, але також в самому радянському суспільстві»³⁹.

Більш категорично висловлювався Я. Пеленський (маючи на увазі якраз XI-й МКІН): «Тим самим ми отримали ще один доказ того, що відповідальні за культурну політику, а зокрема за історичний сектор, советські урядові чинники вперто приховують українську наукову історичну проблематику. Факт присутності тільки одного представника української підсоветської науки в більше ніж 60-особовій делегації ССРСР є доказом того, що історичну науку в УРСР трактується як маловажну і підрядну справу. Відповідальні за культурну політику в ССРСР заінтересовані в тому, щоб українські вчені не мали контактів з науковцями західного світу і щоб вони були відгороджені від Заходу китайським муром»⁴⁰.

Як думаємо, І. Каменецький був правий, передусім, щодо припущення першої причини, оскільки партійно-«гебешний» контроль в тоталітарній державі не міг би в принципі допустити появу за кордоном істориків з УРСР, які хоча би потенційно мали «незалежні позиції». Сучасні вітчизняні історіографи вірно відмічають, що «українським історикам дозволялося лише тлумачити і доносити до читача напрацьовані «союзними» істориками постулати [...]»⁴¹, попри те, що від середини 1950-х рр. в УРСР з'явилась ціла низка реформістських науковців (О. Апанович, І. Бойко, І. Бутич, В. Голобуцький, І. Гуржій, О. Компан та ін.). Однак, останні, як слушно вказує О. Ясь, у своїй «ревізії» радянського історичного гранд-нарративу не заходили занадто далеко, вона була «лише частковою, прихованою та вбраною у прийнятні для радянської історіографії шати», врешті «переважна більшість українських істориків прагнула пристосуватися чи прикритися великим радянським каноном у вигляді «обрядової» фразеології та «правильних» посилань на класиків [...]»⁴².

Сучасна дослідниця А. Атаманенко також вважає зрозумілим, що «з радянських істориків у міжнародних конгресах брали участь переважно лише «благодійні»»⁴³. Як свідчив Я. Ісаєвич, міжнародні контакти намагались звести до мінімуму і, зрозуміло, що вони здійснювалися під контролем КДБ. Представники інститутів АН УРСР оформляли доку-

менти за допомогою управління міжнародних зв'язків АН СРСР і отримували закордонні паспорти від МЗС РРФСР, а не від МЗС УРСР чи його обласних представників⁴⁴. Партійно-державна цензура ретельно стежила за тим, які тексти будуть оприлюднювати науковці за кордоном⁴⁵. Це, навіть, відчували й українські зарубіжні дослідники, зокрема, І. Лисяк-Рудницький⁴⁶. Як звертають увагу вітчизняні історіографи, мова доповідей українських радянських вчених на конгресах була російською⁴⁷.

З деяких усних свідчень відомо, що серед «наукових туристів» з СРСР знаходилися — агенти КДБ, що мали спостерігати за науковцями⁴⁸. Проте, як зауважує Б. Осадчук, «поза офіційними зустрічами радянські науковці намагалися активно спілкуватися», про що є також свідчення М. Тихомирова і Я. Пеленського⁴⁹.

Отже, вибір влади зупинився на В. Голобуцькому, оскільки, по-перше, він був одним з провідних істориків-фахівців у республіці; по-друге, він був відомим у науковому середовищі закордоном, його праці, зокрема, дві монографії з історії українського козацтва, знали зарубіжні славісти і історики з числа української західної діаспори. По-третє, у площині лояльності він також не викликав сумніву, адже сформувався як науковець в радянській системі й значних ідеологічних помилок у своїй науковій діяльності до цих пір не припускав (якщо не рахувати його «неправильної» позиції в дискусії з приводу правильності вживання термінів «приєднання»/«возз'єднання» України до Росії)⁵⁰. У відповідних колах В. Голобуцький був відомий ще і як гострий полеміст, а тому, він проходив відбір до радянської делегації за критерієм А. Губера — «успішно відстоювати ідеологічні позиції, викривати буржуазних істориків». Безсумнівно, що, як зазначає В. Яремчук, В. Голобуцький захищав «питомо українські компоненти в офіційному образі історії України»⁵¹ і належав до вищеназваного числа реформістських істориків, однак майже не виходив за рамки «прокрустового ложа» ідеологічного монізму, притаманного радянській історіографії. До В. Голобуцького як вченого, цілком підходять вищенаведені міркування О. Яся стосовно глибини «ревізії» такими, як він, радянського історичного гранд-нарративу.

З другої половини 1950-х рр. праці з української історії названого радянського вченого привернули увагу західно-діаспорних українських науковців⁵². Найбільше зацікавлення викликала його синтетична монографія про історію Запорізької Січі. Прикметно, що їхня реакція, до певної міри, означила два табори у критичному сприйнятті наукового доробку В. Голобуцького — конфронтаційний і конструктивний (умовно кажучи). Забігаючи наперед зазначимо, що представники цих таборів відповідно проявили себе і під час конгресу і в своїх есе про його роботу.

Наразі, одними з перших звернули увагу на названу монографію В. Голобуцького Л. Білас та О. Оглоблин. Досить критично поставився до творчості радянського історика Л. Білас, який опублікував своє есе спочатку в «Українській літературній газеті» (Мюнхен, 1958, №4), а потім в англomовному «The Ukrainian review». Книга В. Голобуцького, щоправда, слугувала для нього в якості причинку для розгляду того становища, в якому працюють українські радянські історики. Цій темі присвячено майже половину есе, а інша половина — стислому аналізу монографії. Л. Білас звернув увагу на те, що такі важливі для національної свідомості книги виходять російською мовою⁵³. Західний науковець виокремлює, зокрема, ті ідеологічні штампи, яких вимушений був дотримуватися В. Голобуцький, як-то: «зрадник І. Виговський», «класова боротьба», «возз'єднання» тощо⁵⁴.

Аж занадто жорсткою була оцінка Л. Біласом, на прикладі розгляду монографії В. Голобуцького, стану української історичної науки. На його думку, радянські праці репрезентують «історіографію безособову, нелюдську, як нелюдськими є апарат і система, що їх зумовили. Нелюдська ця історіографія ще й тому, що героями її історичної концепції є абстракції: засоби продукції, умови життя, боротьба “прогресу” й “реакції”, здетерміновані історичними законами і т.п.»⁵⁵.

Більш конструктивний і доброзичливий підхід до оцінки монографії В. Голобуцького і до його творчості загалом проявив О. Оглоблин, який до війни працював у тому ж Інституті історії України і добре розумів за яких обставин вимушені працювати радянські колеги. Цікаво, що на конгресі у Стокгольмі О. Оглоблин (куди він мав приїхати, але захворів) згідно до програми мусив би дискутувати з В. Голобуцьким, оскільки останній був заявлений як його опонент по обговорюванню доповіді. До цього ми ще повернемося.

У своєму відому історіографічному есе «Думки про сучасну українську советську історіографію», О. Оглоблин, зокрема, зауважив, що причини ліквідації Січі В. Голобуцьким показано більш-менш об'єктивно, а ще об'єктивніше розкрито в статті, присвяченій ювілею Полтавської битви⁵⁶. Західний вчений досить в коректній формі відмітив ряд помилок в монографії, яких навряд чи припустився автор за нормальних умов наукової творчості (наприклад, незнання справжньої дати смерті Петрика, недостовірності окремих відомостей літопису С. Величка)⁵⁷. До речі, тема про діяльність Петрика була піднята під час обговорення на конгресі в Стокгольмі (точніше під час засідань КСС у м. Упсала) доповіді Б. Кентржинського, опонентом якого був В. Голобуцький⁵⁸.

На прикладі Л. Біласа бачимо, що конфронтаційна налаштованість проти радянських істориків та не зовсім конструктивна критика їх праць

все ж таки мала місце серед діаспорних науковців. Вона проявлялась, як до конгресів, так і під час роботи останніх, особливо — на XI-му МКІН у Стокгольмі, про що буде вестись мова у другій частині нашої статті. За цим, очевидно, стояли суто політичні фактори, як би це не піддавали сумніву українські західні вчені чи деякі сучасні вітчизняні дослідники⁵⁹.

Допущення владою В. Голобуцького на конгрес, все ж таки, було показовим випробуванням його лояльності стосовно загальноприйнятих радянськими істориками концепцій. Вчений, ще під час роботи над своєю докторською дисертацією, а особливо при її захисті в січні 1947 р. висловлював контрверсійні погляди щодо генезису капіталізму в Східній Європі, зокрема, в Україні. Багаторічні поглиблені заняття В. Голобуцьким проблемами соціально-економічної історії України і Росії, накопичений емпіричний матеріал та здобутий теоретичний досвід уможливили долучення вченого вже до загальносоюзної наукової дискусії з приводу генезису капіталізму в Російській імперії, що її другий етап (перший відбувся в кінці 1940-х — на початку 1950-х рр.) започаткувала на сторінках журналу «Вопросы истории» академік М. Нечкіна. Дискусія тривала з кінця 1950-х до початку 1960-х рр. У 1959 р. В. Голобуцький опублікував у названому журналі статтю «Про початок «низхідної» стадії феодальної формації», в котрій фахово полемізував з авторитетними знавцями теми, такими як М. Нечкіна, М. Дружинін, Л. Черепнін, А. Сахаров, В. Яцунський та ін.⁶⁰. В статі, як і в деяких ранніх своїх працях (менш відомих) В. Голобуцький зробив обережну спробу переглянути офіційні тези про появу капіталізму⁶¹. Український історик обстоював думку про те, що «низхідна» стадія феодальної формації починається на теренах Східної Європи, зокрема в Україні з XVI–XVII ст.⁶². До зазначеного періоду він відносив, зокрема, початок розвитку капіталістичних відносин у ремісництві⁶³.

З українських істориків на сторінках академічного московського часопису з цих питань виступив лише В. Голобуцький. Власне, він вперше в історичній науці УРСР намілювався дискутувати з офіційними радянськими фахівцями з Москви. Звісно, історик не дали можливості виступити в Стокгольмі саме з такими тезами — вони після фахової цензури були наближені до загальноприйнятих поглядів, хоча і зберігали деякі нюанси. І це зрозуміло, адже, як вважає В. Яремчук, концепція В. Голобуцького про ранній розвиток капіталізму в Україні, висловлена в його творах, аргументувала «суголосність плину української і європейської історії», спростовувала тезу офіційної історіографії про тісну інтегрованість України і Росії та ексклюзивне історичне місце у цьому «старшого брата»⁶⁴. Тому вчений змушений був стати на позиції більшості радянських істориків, інакше би його не пустили на конгрес.

Підготовка радянських вчених до участі в конгресі розпочалася задовго до початку його роботи. В початковому проекті 1957 р., передбачалося, що від України поїдуть аж 12 представників, і у В. Голобуцького мав бути виступ на тему «Роль запорізького козацтва в історії українського народу»⁶⁵. Згодом до цієї теми була додана як «резервна» — «Генезис капіталізму на Україні»⁶⁶. Очевидно, ця тема була актуалізована після активної участі історика в загальносоюзній дискусії. В домашньому архіві вченого зберігаються матеріали, котрі ілюструють поступові зміни в тексті повідомлення В. Голобуцького, пов'язані, зокрема, з необхідністю врахувати зауваження названих і (неназваних) рецензентів, так і з роботою над покращенням авторської стилістики і аргументів⁶⁷.

У зв'язку з конгресом вперше В. Голобуцький був запрошений до Москви у жовтні 1959 р.⁶⁸, потім на початку серпня 1960 р. (за два тижні до від'їзду у Стокгольм)⁶⁹. Останній раз, припускаємо, це було пов'язано з редакцією остаточного варіанту доповіді з боку московських вчених та ідеологічних працівників ЦК КПРС (а також і з обов'язковим інструктажем делегації зі сторони останніх і, певно, КДБ). В цілому досить позитивний відгук видатного радянського вченого-економіста, академіка С. Струмиліна (Струмילו-Петрашкєвича), датований жовтнем 1959 р.⁷⁰, змінився через деякий час значно більш критичною рецензією членів Наукової ради з теми «Генезис капіталізму», підписаною академіком С. Сказкіним, професорами В. Яцунським, С. Нікитиним, Б. Кафенгаузом і А. Чистозвоновим⁷¹.

Саме після цієї рецензії на ім'я В. Голобуцького поступив лист від голови Національного комітету істориків СРСР А. Губера з вимогою зробити в тексті повідомлення необхідні зміни, «[...] щоби у ньому отримала повне відображення точка зору, яку поділяє більшість радянських істориків-спеціалістів з історії генезису капіталізму»⁷². Утім, автору дозволялося «[...] оговорити наявність окремих спірних питань, але головні тези повідомлення не повинні, вочевидь, протирічити позиції нашої історичної науки загалом»⁷³. Інакше, повідомлення не отримає рекомендації НКІ, як далі зазначає А. Губер.

Доповідь вченого попередньо ґрунтовно обговорювалася і на засіданні відділу в березні 1960 р., де були висловлені цінні зауваження, що їх В. Голобуцький пообіцяв врахувати⁷⁴.

Фахова й ідеологічна цензура відбилася вже навіть у корекції назви доповіді В. Голобуцького. Остання мала попередню авторську назву «Про розвиток капіталістичних відносин у Середній Європі»⁷⁵ (її ж резюме, представлене в Національний комітет істориків СРСР ще у 1959 р., носило назву «Перехідний період від феодалізму до капіталізму в Центральній Європі (XVI–XVIII ст.)»⁷⁶), а остаточний варіант, який по-перше,

відбивав у своєму найменуванні порівняльний характер доповіді, а по-друге, термін «Середня Європа» був змінений на протиставлення: «Західна і Східна Європа» — «До питання про порівняльно-історичне тлумачення генезису капіталізму у Західній і Східній Європі»⁷⁷. А в програмі конгресу вона вже називалася так: «Про порівняльно-історичний аналіз проблеми генезису капіталізму у Західній і Східній Європі»⁷⁸. Втім, у збірнику матеріалів конгресу виданому у Москві, виступ В. Голобуцького називався ще дещо інакше — «Про порівняльно-історичне вивчення проблем переходу від феодалізму до капіталізму у Західній і Східній Європі»⁷⁹.

Що стосується відбору актуальних тем доповідей і повідомлень українськими науковцями західної діаспори, то це питання потребує окремого вивчення, оскільки опубліковані джерела про цей аспект нічого не говорять. Зрозуміло лише те, що історики готували теми виходячи із своїх наукових зацікавлень, а також, навряд чи відчували цензурні перешкоди. У програмі засідань КСС в Упсалі було заявлено дві доповіді українських учасників: М. Чубатого — «Київська Русь та формування трьох східно-слов'янських народів» та О. Оглоблина «Українська держава в XVII і XVIII ст.». Нагадаємо, що останній не зміг приїхати через хворобу⁸⁰. Утім, він був замінений Б. Кентржинським, який виступив з доповіддю «Мазепа та Велика Північна війна 1700–1721». Б. Кентржинський також був співдоповідачем на одному із конгресових засідань у Стокгольмі разом зі шведським істориком В. Тамом з темою «Швеція й Росія в добу Тридцятилітньої війни»⁸¹. Ці та інші українські учасники також активно виступали в дискусіях.

Реальна можливість брати участь в наукових форумах, особливо — закордонних, пов'язана також і з вирішенням фінансових питань поїздки і проживання. Здавалось би, що для радянської делегації такої проблеми не мало б стояти. Проте, якраз в 1960 р. у СРСР бракувало коштів на наукові відрядження. Участь у конгресі для радянських істориків штучно була обмежена за допомогою зменшення асигнувань державних коштів: історики мусили їхати за свій рахунок — «по лінії наукового туризму»⁸². В листі ж Президії АН УРСР міститься прохання до Президії АН СРСР профінансувати поїздку В. Голобуцького на конгрес. Мотивуванням прохання була та обставина, що в роботі конгресу мають брати участь «закордонні українські буржуазно-націоналістичні історики», а вчений є єдиним представником від істориків УРСР. Тому: «Природньо, що його присутність на Конгресі, у зв'язку зі злостивими випадками на адресу Української Радянської Соціалістичної Республіки, котрі можуть мати місце там зі сторони зарубіжних українських буржуазних націоналістів, безперечно необхідно»⁸³.

Кошторис перебування протягом 14 днів у Швеції (без затрат на дорогу) на одного учасника складав три тисячі карбованців⁸⁴. Для порівняння: посадовий оклад завідуючого відділом (на той час В. Голобуцький очолював відділ історії середніх віків) в Інституті історії АН УРСР на той час складав п'ять тисяч карбованців⁸⁵, тобто, в принципі, він міг подібне собі дозволити, але занадто розкошувати — ні. Згідно офіційного курсу валютнообміну на 1960 р. вказана сума в карбованцях відповідала 750 доларів США або приблизно 3765 шведським кронам⁸⁶. Оскільки, в програмах роботи МКІН, окрім інформації про час і місце засідань окремих секцій та регламент конгресу, вміщено дані про культурні заходи, обіди тощо зі зазначенням цін в кронах, то ми маємо приблизно картину можливих витрат вченого. Чи компенсували вченому якимось чином це наукове відрядження — наразі невідомо. До того ж у жовтні того ж року він мусив їхати до Москви для ознайомлення з матеріалами конгресу⁸⁷.

Поїздка більшої частини українських істориків із західної діаспори була уможливлена завдяки організаційним зусиллям НТШ у США та фінансовій підтримці української тамтешньої спільноти. Вони зорганізували спеціальний Комітет для відрядження українських істориків на стокгольмський конгрес⁸⁸, що, вочевидь, взяв на себе матеріальне забезпечення відряджень. Про це, певною мірою, свідчить і Я. Пеленський⁸⁹.

У наступній частині нашого дослідження буде висвітлена власне діяльність українських вчених на XI-му МКІН у Стокгольмі і в Упсалі.

(Продовження у вип. 20)

Юсов Святослав (з. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX в., Института истории Украины НАН Украины.

Українские ученые на XI Международном конгрессе исторических наук (Стокгольм, 1960 г.)

В первой части исследования сжато освещается украинское участие в международных конгрессах историков до XI МКІН, идеологические предпосылки конгресса в Стокгольме, отбор кандидатов для участия в его работе, прохождение темы через профессиональную и идеологическую цензуру, финансирование поездки и др.

Ключевые слова: *Международный конгресс исторических наук, идеологическое противостояние, украинские ученые, Стокгольм, В. Голобуцкий.*

Svyatoslav Usov (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, History of Ukraine in the second half of the XX th century Department.

Ukrainian scientists on XI International congress of historical sciences (Stockholm, 1960)

In the first part of research the Ukrainian participating is briefly illuminated in international congresses of historians to XI International congress of historical sciences, ideological pre-conditions of congress in Stockholm, selection of candidates for participating in his work, passing of theme through professional and ideological censorship, financing of journey and other.

Keywords: *International congress of historical sciences, ideological opposition, Ukrainian scientists, Stockholm, V. Holobutsky.*

¹ Міжнародні конгреси істориків: <http://istoryk.at.ua/forum/13-496-1>

² Таборанський С.П. Теоретичні дискусії та ідеологічне протистояння на міжнародних конгресах історичних наук (1950–1990 рр.) / Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2012. — С. 1.

³ Атаманенко А. Українське історичне товариство та міжнародні історичні конгреси // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» / Серія: «Історичні науки». — 2009. — Вип. 14. — С. 261.

⁴ Ісаєвич Я.Д. Міжнародні конгреси істориків // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2009. — Т. 6: Ла–Мі. — С. 714–726.

⁵ Атаманенко А.Є. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965–1991). — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. — 672 с. Рец.: В.М. Піскун. Атаманенко А.Є. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965–1991). — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. — 672 с. // Український історичний журнал. — 2010. — № 4. — С. 223–226.

⁶ Атаманенко А. Українське історичне товариство та міжнародні історичні конгреси // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» / Серія: «Історичні науки». — 2009. — Вип. 14. — С. 260–272.

⁷ Там само. — С. 261.

⁸ Дослідження з історії міжнародних конгресів історичних наук: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/committee/info/news/?newsid=192>.

⁹ Таборанський С.П. Вказана праця. — 18 с.

¹⁰ Таборанський С.П. Ідеологічне протистояння на XI Міжнародному конгресі історичних наук в Стокгольмі 1960 р.: подолання стереотипів радянської історіографії // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: Статті та матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (12–13 квітня 2011 р., м. Луганськ). — Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. — С. 634–637.

¹¹ Таборанський С.П. Теоретичні дискусії та ідеологічне протистояння на міжнародних конгресах історичних наук (1950–1990 рр.) / Дис. канд. іст. наук. — К., 2012. — С. 205–245.

¹² Таборанський С.П. Міжнародні конгреси історичних наук повоєнного періоду в радянській історіографії (1955–1991 рр.) // Історичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 56–63.

¹³ Таборанський С.П. Теоретичні дискусії та ідеологічне протистояння на міжнародних конгресах історичних наук (1950–1990 рр.) / Автореф. дис. канд. іст. наук. — С. 6.

¹⁴ XI Международный конгресс исторических наук в Стокгольме // Вопросы истории. — 1960. — № 12; XI Международный конгресс историков // История СССР. — 1960. — №6; Губер А.А. На конгрессе историков в Стокгольме // Вестник АН СССР. — 1960. — №11. — С. 101–104; Губер А.А. Некоторые проблемы новой и новейшей истории на XI Международном конгрессе историков в Стокгольме // Новая и новейшая история. — 1961. — №1. — С. 15–24; Поляков Ю.А., Черепнин А.В. Вопросы истории СССР на XI международном конгрессе историков в Стокгольме // История СССР. — 1961. — № 1; Сидорова Н.А. XI Международный конгресс историков и вопросы медиевистики // Средние века. — 1961. — Вып. XX. — С. 254–279 и др.

¹⁵ Юсов С. Деякі міркування і спостереження з приводу листа М. Андреева до В. Голобуцького // Український історичний збірник. — Вип. 10. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 418–429; Його ж. Деякі міркування і спостереження з приводу листа М. Андреева до В. Голобуцького // Проблеми славянознавства. — Брянск: Издательство БГУ, 2007. — Вып. 9. — С. 260–280 (тут опубліковано скорочений варіант без листа М. Андреева); Його ж. Историографические наблюдения в связи с письмом британо-русского слависта Н. Андреева к В. Голобуцкому // Славянские форумы и проблемы славяноведения: Сборник статей. — М.; Ставрополь: Издательство СГУ, 2008. — С. 128–146.

¹⁶ Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова та педагогічна діяльність. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 164–168.

¹⁷ Пеленський Я. XI Міжнародний конгрес історичних наук // Свобода. — Нью-Йорк, 1960. — 14 вересня. — С. 2; Його ж. XI Міжнародний конгрес історичних наук // Свобода. — Нью-Йорк, 1960. — 15 вересня. — С. 2; Його ж. XI Міжнародний конгрес історичних наук // Свобода. — Нью-Йорк, 1960. — 16 вересня. — С. 4; Його ж. Історія і політика. (З приводу XI Міжнародного конгресу історичних наук) // Українська літературна газета. — Мюнхен, 1961. — №11–12. — С. 1–2; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х тт. — Т. 2. — К.: Основи, 1994.

¹⁸ Ісаєвич Я.Д. Міжнародні конгреси істориків. — С. 714–717.

¹⁹ Атаманенко А. Українське історичне товариство та міжнародні історичні конгреси. — С. 262.

²⁰ Там само. — С. 263.

²¹ Ісаєвич Я.Д. Міжнародні конгреси істориків. — С. 719. Пор.: Желенина И.А., Международные конгрессы историков // Советская историческая энциклопедия. — Т. 9. — М., 1966.

²² Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993). — С. 146.

²³ Науковий архів Інститут історії України НАН України (далі — НА ІУ НАН України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 545. — Арк. 76–77.

²⁴ Таборанський С.П. Теоретичні дискусії та ідеологічне протистояння на міжнародних конгресах історичних наук (1950–1990 рр.) / Дис. канд. іст. наук. — С. 72.

²⁵ Ісаєвич Я.Д. Міжнародні конгреси істориків. — С. 717–719.

²⁶ Цит. за: Атаманенко А. Українське історичне товариство та міжнародні історичні конгреси. — С. 263.

²⁷ Приватний архів д.і.н., професора Володимира Олексійовича Голобуцького (зберігається в його квартирі в Києві за адресою вул. Артема, 10, кв. 53, що нині належить родині його старшого сина І.В. Голобуцького). — Од. зб. «Програми XI-го Міжнародного конгресу історичних наук (МКІН)». — Арк. 2.

²⁸ Таборанський С.П. Теоретичні дискусії та ідеологічне протистояння на міжнародних конгресах історичних наук (1950–1990 рр.) / Дис. канд. іст. наук. — С. 73.

²⁹ Пеленський Я. XI Міжнародний конгрес історичних наук // Свобода. — Нью-Йорк, 1960. — 15 вересня. — С. 2.

³⁰ Цит. за: Таборанський С.П. Теоретичні дискусії та ідеологічне протистояння на міжнародних конгресах історичних наук (1950–1990 рр.) / Дис. канд. іст. наук. — С. 73.

³¹ Світовий конгрес істориків у Стокгольмі // Свобода. — Нью-Йорк, 1960. — 24 серпня. — С. 2.

³² Пор.: Пеленський Я. XI Міжнародний конгрес історичних наук // Свобода. — Нью-Йорк, 1960. — 16 вересня. — С. 2.

³³ Ісаєвич Я.Д. Міжнародні конгреси істориків. — С. 719.

³⁴ Таборанський С.П. Теоретичні дискусії та ідеологічне протистояння на міжнародних конгресах історичних наук (1950–1990 рр.). — С. 10.

³⁵ Приватний архів д.і.н., професора Володимира Олексійовича Голобуцького. — Од. зб. «Записи В.О. Голобуцького про XI-й Міжнародний конгрес історичних наук (МКІН)». — Арк. 113; Світовий конгрес істориків у Стокгольмі // Свобода. — Нью-Йорк, 1960. — 24 серпня. — С. 2.

³⁶ Світовий конгрес істориків у Стокгольмі. — С. 2.

³⁷ Голобуцкий В.А. Страницы из моих воспоминаний. — С. 127; Международные конгрессы историков // Советская историческая энциклопедия. — М.: СЭ, 1966. — Т. 9. — С. 275; Міжнародні конгреси істориків // Радянська енциклопедія історії України. — К.: УРЕ, 1971. — Т. 3. — С. 145.

³⁸ В.Г. XI Міжнародний конгрес істориків // Український історичний журнал. — 1960. — № 6. — С. 171.

³⁹ Каменецький І. XII-ий Міжнародний конгрес історичних наук у Відні // Український історик. — 1965. — Ч. 3–4. — С. 17.

⁴⁰ Пеленський Я. XI Міжнародний конгрес історичних наук // Свобода. — Нью-Йорк, — 1960. — 16 вересня. — С. 2, 4.

⁴¹ Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI ст.: здобутки і проблеми. — Л., 2004. — С. 47; Ясь О. Історик і стиль. — В 2-х тт. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — Т. 1. — С. 296.

⁴² Ясь О. Історик і стиль. — Т. 1. — С. 291.

⁴³ Атаманенко А. Українське історичне товариство та міжнародні історичні конгреси. — С. 266.

⁴⁴ Ісаєвич Я. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. — Л., 2004. — С. 7–23.

⁴⁵ Експертний висновок щодо відсутності у тексті доповіді старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР І.М. Кулінича відомостей, що не підлягають оприлюдненню у відкритому друці // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 201–202.

⁴⁶ Лисяк-Рудницький І. Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 419–429.

⁴⁷ Див., напр.: Атаманенко А. Українське історичне товариство та міжнародні історичні конгреси. — С. 266.

⁴⁸ Усні спогади М. Тихомирова про Міжнародний конгрес істориків у Стокгольмі запам'ятав його учень О. Рогов, який, пізніше, переказував їх Я. Ісаєвичу. Див.: Приватний архів автора. — Інформація записана Н.М. Юсовою 20.05.2007 р у м. Львові від Ярослава Дмитровича Ісаєвича (1936–2010.), історика, академіка НАН України, д.і.н., професора.

⁴⁹ Осадчук Б. На перехрестях часів // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про підручники з історії): Збірник наукових статей. — К.:

Гене́за, 2000. — С. 11–14. Пор.: Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993). — С. 166.

⁵⁰ Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993). — С. 146–147.

⁵¹ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. — С. 164.

⁵² Див., напр.: Крупницький Б. Українська історична наука під советами. 1920–1950 рр. — Мюнхен: Інститут для вивчення СССР, 1957. — С. 71–72.

⁵³ Bilas L. How History is Written in Soviet Ukraine (Commen's on V.A. Holobutsky's Book «The Zaporozhian Cossacks, Kyiv, 1957») // The Ukrainian review. — P. 42.

⁵⁴ Ibid. — P. 42–47.

⁵⁵ Цит. за: Ясь О. Історик і стиль. — Т. 1. — С. 289.

⁵⁶ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк: Організація оборони 4-х свобод України, 1963. — С. 69–71; Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво на початку XVIII ст. // 250 років Полтавської битви. 1769–1959. Збірник статей. — К., 1959. — С. 106–120.

⁵⁷ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — С. 30–33, 84.

⁵⁸ Пеленський Я. XI Міжнародний конгрес історичних наук // Свобода. — Нью-Йорк, 1960. — 14 вересня. — С. 2.

⁵⁹ Див., напр.: Атаманенко А. Українське історичне товариство та міжнародні історичні конгреси. — С. 267.

⁶⁰ Див.: Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 4; Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. — К., 2004. — С. 64.

⁶¹ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. — С. 263.

⁶² Голобуцький В.А. О начале «нисходящей» стадии феодальной формации // Вопросы истории. — 1959. — № 9. — С. 123–137. Див., також: Голобуцький В.А. Ремесла и зарождение капиталистического производства на Украине в XVI — первой половине XVII вв. // Вісник АН УРСР. — 1958. — № 8. — С. 34–42; Его же. О цеховом ремесле и зарождении капиталистического производства в XVI — первой половине XVII века на Украине // Научные записки Киевского финансово-экономического института. — К.: Издательство АН УССР, 1959. — № 7. — С. 203–213.

⁶³ Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993). — С. 159–160.

⁶⁴ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. — С. 340–343.

⁶⁵ НА ІУ НАН України. — Од. зб. 710. — Арк. 24.

⁶⁶ Там само. — Од. зб. 716. — Арк. 89.

⁶⁷ Приватний архів д.і.н., професора Володимира Олексійовича Голобуцького. — Од. зб. «Інваріанти повідомлення В.О. Голобуцького на XI-й Міжнародний конгрес історичних наук (МКІН)». — 155 арк.

⁶⁸ НА ІУ НАН України. — Од. зб. 866. — Арк. 67.

⁶⁹ Там само. — Од. зб. 951. — Арк. 124.

⁷⁰ Приватний архів д.і.н., професора Володимира Олексійовича Голобуцького. — Од. зб. «Інваріанти повідомлення В.О. Голобуцького на XI-й Міжнародний конгрес історичних наук (МКІН)». — Арк. 2.

- ⁷¹ Там само. — Арк. 5, 6.
- ⁷² Там само. — Арк. 4.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ НА ПУ НАН України. — Од. зб. 959. — Арк. 30–32.
- ⁷⁵ Там само. — Од. зб. 869. — Арк. 96.
- ⁷⁶ Там само. — Од. зб. 881. — Арк. 69.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 57; Міжнародні конгреси істориків. — С. 145; Санцевич А. Інститут історії України НАН України. — С. 75.
- ⁷⁸ Приватний архів д.і.н., професора Володимира Олексійовича Голобуцького. — Од. зб. «Програми XI-го Міжнародного конгресу історичних наук (МКІН)».
- ⁷⁹ Державний архів м. Києва. — Ф. Р.-871. — Оп. 20. — Од. зб. 553. — Арк. 19.
- ⁸⁰ Приватний архів д.і.н., професора Володимира Олексійовича Голобуцького. — Од. зб. «Програми XI-го Міжнародного конгресу історичних наук (МКІН)». — Арк. 9, 34.
- ⁸¹ Світовий конгрес істориків у Стокгольмі. — С. 2.
- ⁸² НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1-а. — Од. зб. 329. — Арк. 44; Там само. — Оп. 1. — Од. зб. 869. — Арк. 97.
- ⁸³ Приватний архів д.і.н., професора Володимира Олексійовича Голобуцького. — Од. зб. «Інваріанти повідомлення В.О. Голобуцького на XI-й Міжнародний конгрес історичних наук (МКІН)». — Арк. 7.
- ⁸⁴ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 869. — Арк. 97.
- ⁸⁵ Архів Київського Національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана. — Ф. Р.-871. — Оп. 34. — Од. зб. 56. — Арк. 29.
- ⁸⁶ Курс долара к рублю и рубля к доллару с 1792 по 2012 гг. <http://www.opocuu.com/kurs.htm>; Курс шведской кроны в1913–2012 гг. <http://svspb.net/sverige/kurs-shvedskoj-krony.php>.
- ⁸⁷ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 951. — Арк. 179.
- ⁸⁸ Світовий конгрес істориків у Стокгольмі. — С. 2.
- ⁸⁹ Пеленський Я. XI Міжнародний конгрес історичних наук // Свобода. — Нью-Йорк, 1960. — 16 вересня. — С. 4.